

Г. П. Лукаш (Донецьк)

УДК 81' 373.2: 81' 371

СЕМІОТИКА КОНОТОНІМІВ: ЗНАК І СИМВОЛ

У результаті асоціативно-образного мислення власна назва збагачується новим значенням, убираючи нові настрої та враження й набуваючи нової конотативної семантики. Не виходячи за межі поетичного тексту, такі імена зберігають за собою статус одиниць художнього мовлення. Але, розгорнувшись із факту мовлення до явища факту мови, вони перетворюються у власні назви, у яких денотативне значення співіснує із загальномовними або індивідуальними конотаціями. Конотоніми як образні імена-характеристики швидко підхоплюються й поширюються, стаючи набутком інших мов (*новий Майдан, мати Тереза, дядько Сем, дядя Стьопа*). Такі переосмислені імена Є. Отін, який першим порушив цю проблему і присвятив їй більше тридцяти робіт, а також „Словник конотативних власних назв” [Отін 2010], назвав конотативними онімами, або конотонімами (КО). Із розробкою поняття „конотація”, історію якого простежили Н. Комлев, В. Говердовський, В. Телія, питання про ономастичну конотацію викликає все більший інтерес. На це явище звернули увагу П. Флоренський, В. Никонов, В. Телія, Л. Буштян, О. Тараненко, О. Бикова, Е. Верещагін, В. Костомаров, Ю. Вишенська, Н. Муравйова, Г. Томахін, Н. Ботвина, А. Чернобров, Б. Шварцкопф та ін. Установлюючи співвідношення денотації та конотації у власних назвах, вони зробили спроби виявити роль екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників як детермінантів онімної конотації.

Метою статті є аналіз загальних закономірностей утворення нових онімних значень у семіотичному аспекті. Для реалізації цієї мети зробимо спробу описати процес семантичного розширення власних назв у світлі теоретичних інтерпретацій знакової природи значення.

Звертаючись до природи значення, семіотика передусім виокремлює так звані знакові ситуації, які передбачають зв'язок двох фактів (предметів, подій, явищ) та усвідомлення цього зв'язку спостерігачем. Обов'язкова умова знакової ситуації – оцінка цих фактів як інформаційних, тобто таких, що сприяють усвідомленню знання про зв'язок першого факту з другим. Знакова ситуація сприяє поєднанню однакових чи близьких значень у свідомості комунікантів і виникненню нових значень. Поєднуючи поняття „символ” і „знак”, Г. Клочек виділяє знакові імена: „у кожній національній літературі є знакові письменницькі імена. Шекспір, Шевченко, Пушкін, Міцкевич, Петєфі і т.д. – це знакові імена, сказати б, першої величини” [Клочек 1990: 54]. Знакові імена як свого роду національні символи з виразною та глибокою змістовністю наділені націєоб'єднувальною функцією. Певною мірою можна стверджувати, що „знаковими” тут названо імена, які під дещо іншим кутом відомі також як „прецедентні”.

Лексичне значення в семіотиці становить складні утворення, безпосередньо вплетені в когнітивні системи свідомості. Базисна сторона змістового потенціалу слова є первинною й відбиває насамперед відношення між означуваним та означником, а також із супровідним йому емотивно-оцінним прагматичним переживанням денотатів. Перше утворює знак, друге є його незмінним супутником. М. Нікітін уважає, що структура лексичного значення містить предметно-логічні зв'язки, представлені інтенціоналом (термін узято з логіки; означає 'поняттєве ядро, що складається з родової ознаки – архісеми, або інтегральної семи, і видових ознак – гіпосем, або диференційних сем'), які захоплюють до периферії свого змісту імплікаційні (термін теж запозичено з логіки), тобто невербальні, ознаки [Никитин 1996: 115]. Семантичне трактування значення (денотат – сигніфікат), на думку Л. Павлюк, повністю збігається з найзагальнішою семіотичною дистинкцією „означуване – означник”.

М. Нікітін пояснює динаміку значення через реалізацію семантичного потенціалу. Учений аналізує роль контексту та його можливостей як здатність не тільки загострювати певні ознаки, а й підштовхувати імплікаційний розвиток, надавати напрямок збагаченню відібраних ознак і заперечувати інші лінії розгортання семантики слова. Іншим типом реалізації семантичного потенціалу він називає тропеїзацію, яка базується на структурній перебудові вихідного (твірного) значення за моделями семантичної деривації [Там само: 312].

У семіології знак як динамічну мовленнєву сутність характеризує сигніфікація, що становить процес виявлення взаємозалежності між двома компонентами знака – означуваним та означником [Павлюк 2006: 11]. Власним назвам властивий, зазначає М. Нікітін, специфічний вид вторинної сигніфікації (сигніфікацією він називає віртуальну спроможність знаків служити опису того, що ними позначено. Сигніфікації як опису протиставляють денотацію, або референцію, як позначення). Оскільки ідеальна власна назва не може описувати денотат („сигніфікативне значення як первинна функція для неї не характерне” [Никитин 1996: 135]), то вона виявляється спроможною до вторинної сигніфікації, коли відзначає в денотаті ознаки, описуючи їх і ламаючи таким чином свої семантичні обмеження. Онімна лексика встановлює зв'язок із певною категорією, класом осіб, предметів, явищ, стає джерелом „прив'язочних сем”, додатковою інформацією про зазначений клас.

Повертаючись до розгляду відмінностей між власними та загальними назвами, наголосимо: відмінність ця в мовознавстві визначається перш за все тим, що загальна назва – це ім'я класу однорідних речей, причому клас може бути представлений як безліччю однорідних предметів (гори, ріки), так й одним-єдиним об'єктом (сонце, місяць) або фантастичними об'єктами, які реально не існують (кентаври, гноми). Якщо загальні назви співвідносяться з усіма денотатами

визначеного класу й уживаються в одиничній і в родовій аналогії з ними, то власна назва застосована лише до певних денотатів класу і не може бути поширеною на їх решту. Наявністю цієї особливості М. Нікітін пояснює, чому семантичні ознаки не характерні для первинної структури значення цих імен і мають бути віднесені до вторинної сигніфікації. Виходить, опис власними назвами здійснюється через належність до імен членів певного класу, тоді як у загальних назвах опис відбувається через їх належність до самого класу.

В основу класифікації знака (а „знак – це те, що у певному сенсі або відношенні замінює для когось інший об’єкт” [Павлюк 2006: 8]) Ч. Пірс поклав міру і спосіб вияву у формі знака „характеру об’єкта”. Серед трьох видів знаків – ікони, індекси і символи, які передбачають різні способи абстрагування від зовнішньої форми предметів, найчисленнішою є група символів. Саме до них відносять власні назви, значення яких уважають результатом суспільної згоди, конвенції. Семантика окремого знака стає відносно фіксованою та зрозумілою після зіставлення цього знака з усією текстуально-сигніфікативною системою. Отже, визначальним для семіозису є не зміст, а відношення. Умберто Еко, зокрема, підкреслює, що основним завданням коду є встановлення протиставних один одному символів, які ситуативно співвідносяться із означуваним [Еко 1979: 15]. Мову в семіології характеризують як парадигматичну сутність – упорядковану за певним принципом систему. Символи парадигматично відкриті для безкінечності значень, але синтагматично, або текстуально, вони відкриті лише для певного числа значень [Там само: 17].

Одним з центральних понять семіології є поняття конотації. Серед найвагоміших чинників утворення конотацій дослідники називають історичний, зокрема в інтерпретації Р. Барта, який розглядав її як непрямий, опосередкований спосіб передачі смислу [Барт 1975: 50]. Сукупність знаків становить текст, причому в семіології відтворено пантекстуальний погляд на культуру, за яким текстом називають не лише осмислене поєднання речень, а й будь-які комплекси елементів, здатних передавати інформацію. Творення тексту розглядають як розгортання смислу. Поняття смислу має переваги перед поняттям значення, оскільки воно збагачене ситуативними модифікаціями й авторськими модальностями значення [Павлюк 2006: 21]. Взаємозв’язок тексту з культурою відтворює поняття інтертекстуальності. Інтертекстуальність – це відкритість тексту до середовища культури та його численні „виходи” в інші тексти. Користування жанрами, готовими композиційними схемами, традиційними внутрішньоструктурними опозиціями також належить до інтертекстуальних явищ. Головною об’єднувальною засадою тут постає єдність знакового досвіду семіологічного світу для творців багатьох текстів. Повторення номінативних і тематичних елементів, користування кліше, парафразами, метафорами та іншими засобами, які мова і культура пропонує творцям текстів, – типові форми

імпліцитної інтертекстуальності. Теорія інтертекстуальності пояснює результат впливів середовища культури на окремий текст.

Поняття символу, як бачимо, тісно пов'язується з поняттям інтертекстуальності. Розширення термінологічного діапазону цього поняття та його значень у теоріях сигніфікації та культурогенезису пов'язують із синонімічним злиттям понять „знак” і „символ”, які характеризують біологічно унікальну людську здатність до означування – присвоєння імені речам – та асоціювання обох – референта й імені – із певними значеннями [Павлюк 2006: 55]. Символи зберігають тісний зв'язок із метафорами, „але відрізняються від них мірою іконічної виразності: „візуальний” план значення в символі проступає чіткіше, ніж у метафорі” [Eddelman 1971: 5 – 6]. Дослідник політичної комунікації М. Едельман розрізняє референтні символи, за якими стоїть реальний фізичний об'єкт, і конденсовані символи, функціональною особливістю яких є створення емоційного образу об'єкта, ситуації. У процесі сприймання конденсованих символів людина абстрагується від реальних об'єктів і занурюється в конотативну ауру знака. „Конденсовані символи викликають емоції, пов'язані з ситуацією. В одну символічну подію, знак чи вчинок вони спресовують патріотичну гордість, хвилювання, спогади про минулу славу чи приниження, обіцянки майбутньої величі – окремі із цих емоцій чи усі разом” [Cobarrubias 1983: 6]. Так, до типових конденсованих символів насамперед можна віднести конотоніми з меморіативною функцією (*Жовті Води, Берестечко, Конотоп, Сандормох, Соловки; В'єтнам, Ірак, Перл-Харбор, Хіросіма, Нюрнберг; Уотергейт*), оскільки вони втілюють повторювані домінанти історичних значень. Загалом публіцистика сприяє, по-перше, помітному поширенню формул переносного вживання власних назв: *другий Перл-Харбор, Уотергейтська (Вотергейтська) справа, тисячі Хіросім, Нюрнберг-2, політичний Чорнобиль*, по-друге, активному відконотонічному утворенню: *тузлитися* (‘перебувати у невизначеності, вагатися, бути нерішучими у державних справах’; < КО *Тузла*), *шумахерити*. (‘швидко їздити’; < КО *Шумахер*), *За Хутір Михайлівський* (‘за межі України, в Росію’; < КО *Хутір Михайлівський*). Межа між референтними та конденсованими знаками не абсолютна. Будь-який символ легко може перерости свою референтну роль, якщо його референт набуває статусу відомої особи чи важливого соціального явища. Серед конденсованих типів подібного характеру виділяють символи-особи, символи-події і символи-явища (серед них – символи-артефакти). Традиційним ресурсом для виникнення символів-осіб уважають той факт, що історичні постаті мають закріплені за ними „символьні” ознаки, які можуть бути постульовані автором на підставі схожості сучасних діячів з їхніми історичними „прототипами”: *новітній Чингізхан, сучасний Тамерлан, українська Жанна д'Арк, Макіавеллі з адміністрації Президента, узбецький Тамерлан, чеченський Квіслінг, грузинська Маргарет Тетчер* тощо. Такий етап непрямой референції найчастіше супроводжує процес

перетворення власної назви в символ. Найважливішим у цьому етапі є інтенсивність характерологічного компонента імені, яка має зазвичай виразне етичне забарвлення й відносить референта до табору уславлених чи скомпроментованих [Павлюк 2006: 79]. Конденсовані символи М. Едельмана називають також алюзивно-символьним словником (пор.: у семантичній структурі слова М. Нікітіна це „алюзивний потенційний конотативний компонент когнітивного і прагматичного значення, актуалізований у мовленні за підтримки контексту, що має певну мету і конотує контекстні обставини того випадку слововжитку, який чимось відомий і повинен виринути з пам'яті” [Никитин 1996: 313]). Алюзивно-символьний словник сучасного українського конотонімікону включає узуальні та оказіональні елементи, які апелюють до культурного та історичного досвіду багатьох країн, наприклад, до історії Англії (*козацький Кромвель*), Франції (*молоді талейрани, комплекс Наполеона*), Італії (*більшовицька Вандея, Помпеї Причорномор'я, галицький П'ємонт*), Іспанії (*сучасний Торквемада*), України (*карпатські Крути, другий Переяслав, нафтовий Чорнобиль*) та ін.

Роль і місце власних назв у складі символіки важко переоцінити. Це пояснюється „історичною вагомістю їх референтів, які обростають значним обсягом інформації, тобто зрештою їх [власних назв. – Г. Л.] семантичним простором і особливо схильністю до символізації назв одиничних об'єктів”, – констатує О. Карпенко. З погляду когнітивної ономастики вона стверджує, що символи – це пасивні концепти, а концепти – це активні символи. У цьому механізмі дослідниця особливо підкреслює роль суб'єктивного впливу. Так, вона зазначає, що входячи до ментального лексикону та виходячи з нього в мовлення, перебудови концепт-символ-концепт зазнають і апелюючи, й оніми. У перебігу дії ті й ті потрапляють до ментального лексикону як „нічії” або „чужі” концепти, а виходять з нього, побувши якийсь час на стадії символу (тіні чи привида концепту), вже як „мої” концепти. Різниця між апелюючими та онімами в цих переходах полягає найбільшою мірою в тому, що оніми тягнуть за собою – і туди, і назад – якийсь компонент мовної та енциклопедичної інформації, вмістилищами якої вони слугують [Карпенко 2006: 55].

Такий значний обсяг семіотичної маси, яка ввібрала в себе інформаційні запаси людської культури та інструменти трансляції цієї інформації, у теорії Ю. Лотмана названо семіосферою. Вміст семіосфери – „різнотипні семіотичні утворення” [Лотман 1996: 22].

Накопичення онімної семіотичної маси виявляється в семантичному розширенні власних назв і реалізується в явищі конотонімізації. Базою для конотонімізації стає певна відомість власної назви в соціумі; наявність у власній назві яскравих конотем, що можуть представляти і заступати понятійний денотат загальної назви; стереотипність і повторюваність ситуацій, здатних „розбудити” таку конотему; можливість орієнтуватися на опрацьовану мовною практикою модель

творення подібної семантичної структури. Одним з мовних механізмів конотонізації є метафоризація як засіб вияву творчого мислення особистості. Символ може стати узуальним конотонімом, але, оскільки він вбирає в себе надто високе значення, це трапляється вкрай рідко. Символи зберігають тісний зв'язок з метафорами, але відрізняються від них обсягом виразності, тому припускаємо, що символ набуває функцій оказіонального конотоніма (згадаймо слова Н. Арутюнової про те, що метафора поглиблює розуміння дійсності, а символ веде за її межі). Коли з певного набору концептуалізованих ознак виділяється одна чи кілька найяскравіших та найзатребуваніших у суспільстві ознак, у символі увиразнюється характерологічний компонент. Отже, метафоричні чи символічні власні назви – це терміни, що позначають процес утворення онімів із збагаченою семантикою, деякою мірою – передумови такого процесу. Конотоніми – це його результат, тобто знак, що заступає денотат.

Література

Барт 1975 – Барт Р. Основы семиологии / Р. Барт // Структурализм: „за” и „против”. – М. : Наука, 1975. – С. 114 –163; **Карпенко 2006** – Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики : монографія / О. Ю. Карпенко. – О. : Астропринт, 2006. – 328 с.; **Клочек 1990** – Клочек Г. Д. Поетика і психологія / Г. Д. Клочек. – К. : Знання, 1990. – 43 с.; **Лотман 1996** – Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – 464 с.; **Никитин 1996** – Никитин М. В. Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин. – СПб. : Науч. центр проблем диалога, 1996. – 760 с.; **Отин 2010** – Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен / Е. С. Отин. – 3-е изд., перераб. и доп. – 2010. – 318 с.; **Павлюк 2006** – Павлюк Л. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. Павлюк. – Л. : ПАІС, 2006. – 120 с.; **Cobarrubias 1983** – Cobarrubias J. Language Planning: The state of art / J. Cobarrubias // Progress in language planning: International perspectives, 1983. – Berlin etc. : Mouton, 1983. – P. 3 – 26; **Eco 1979** – Eco U. A Theory of Semiotics / U. Eco . – Bloomington : Indiana UP, 1979. – 413 p.; **Edelman 1971** – Edelman M. Politics as Symvolic Action: Mass Arousal and Quiescence / M. Edelman. – New York : Academic Press, 1971.

Лукаш Г. П. Семіотика конотонімів: знак і символ

У статті проаналізовано специфіку загальних закономірностей утворення нових онімних значень у семіотичному аспекті. Зроблено спробу описати процес семантичного розширення власних назв у світлі теоретичних інтерпретацій знакової природи значення. З огляду на це перш за все розглянуто знакові ситуації, які передбачають оцінку двох фактів (предметів, подій, явищ) як інформаційних. У центрі уваги автора – знакові імена як своєрідні національні символи з виразною і глибокою

змістовністю. Серед трьох видів знаків – ікони, індекси і символи, які передбачають різні способи абстрагування від зовнішньої форми предметів, найчисельнішою названо групу символів. Підкреслено високий потенціал власних назв у процесі творення символічного словника сучасного українського конотонікону.

На основі трактування знака як динамічної мовленнєвої сутності зроблено висновок про накопичення онімної семіотичної маси, що виявляється у семантичному розширенні власних назв і реалізується в явищі конотонімізації.

Ключові слова: конотація, конотонім, конотонімізація, конотонікон, семіосфера, вторинна онімна номінація.

Лукаш Г. П. Семиотика коннотонимов: знак и символ

В статье проанализирована специфика общих закономерностей образования новых онимных значений в семиотическом аспекте. Сделана попытка описать процесс семантического расширения имен собственных в свете теоретических интерпретаций знаковой природы значения. Представлены знаковые ситуации, которые предусматривают оценку двух фактов (предметов, событий, явлений) в качестве информационных. В центре внимания автора – знаковые имена как своеобразные национальные символы с выразительной и глубокой содержательностью. Среди трех видов знаков – иконы, индексы и символы, проявляющих различные способы абстрагирования от внешней формы предметов, наиболее многочисленной названо группу символов. Подчеркнут высокий потенциал имен собственных в процессе создания символического словаря современного украинского коннотонимикона.

На основе понимания знака как динамической языковой сущности сделан вывод о накоплении онимной семиотической массы, что проявилось в семантическом расширении имен собственных и реализовалось в их коннотонимизации.

Ключевые слова: коннотация, коннотоним, коннотонимизация, коннотонимикон, семиосфера, вторичная онимная номинация.

Lucash G. P. Semiotics of connotonymy: sign and symbol

The semantic changes of the proper names are analysed in the article, the new onym class – of connotonymy became the result of action of that. The specific of general conformities to law of formation of new onym values is reasonable in a semiotic aspect, an attempt to describe the process of semantic expansion of the proper names in the light of theoretical interpretations of sign nature of value is done.

Within the of connotonymy theory the language peculiarities, sources of appearing, functions, models of connotonyms, stages of their connotonymization, and also the scope of connotonimic derivation were clarified. The interconnection of language and extralinguistic factors in the process of co-referential nomination of different by the nature, conditions of

functioning, methods of further narrowing of groups of connotonymic onyms were proved. Special attention is devoted to the mechanism of connotonym conceptualization as the realization method of semantic dynamic of proper names.

The phenomenon of semantic extension of proper names was considered as an important factor of replenishment of lexical language structure in interlingua and intralingua aspects.

Key words: connotation, connotonym, connotonymization, connotonymycon, sphere of sign, indirect nomination of the proper names.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Г. В. Пристай (Дрогобич)

УДК 81'373.611

**ПОДІЛЬНІСТЬ / НЕПОДІЛЬНІСТЬ ОСНОВ
НЕПОХІДНИХ АД'ЕКТИВІВ
В АСПЕКТІ МОРФОНОЛОГІЇ**

Одне з важливих завдань морфонологічного дослідження полягає в з'ясуванні фонемної будови морфем, залучених до процесів формо- чи словотворення. Необхідний крок для перспективного (від твірного слова) дослідження морфонологічної будови деривата – визначити формальну подільність / неподільність обстежуваних слів. Ступінь подільності буває різним і залежить від якості кореня (вільний чи зв'язаний) та від регулярності вживання афікса.

Мета нашої студії – проаналізувати морфонологічну кваліфікацію основ непохідних прикметників української мови. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати погляди лінгвістів щодо питання морфемної подільності / неподільності слова; 2) розглянути ступені подільності основ прикметників – вершин словотвірних гнізд; 3) розподілити мотивувальні основи поміж типами.

Мовознавці виділяють різну кількість ступенів морфемної подільності слів залежно від принципу виділення морфемних елементів та їхньої значущості. Так, російський дослідник М. Панов подає шкалу членованості слова на морфеми із шістьох пунктів: 1) найбільший ступінь членованості в прикладі *лёт-чик*, оскільки в мові функціонують спільнокореневі лексеми (*лет-а-ть*) та слова, де виділяється регулярний суфікс *-чик* (*развед-чик*); 2) менший ступінь в основі слова *паст-ух* (пор.: *пасу*, а із значенням особи вживаються інші суфікси – *-тель*, *-щик*); 3) *стекл-ярус* (пор.: *стекло*, проте синонімічних суфіксів немає); 4) *буженина* (немає однокореневих, але існують слова з суфіксом *-ин-*: